अवतरयाह ते वाक्यं सोऽपि क्षणोऽभवद्घटात्।
शनैश्चरेण ते वोढ़मसमर्थेन लोतके:॥
शिप्रेर्विदारितः सोऽसौ जलधारो महागिरिः।
विभिद्य पर्वतं शृङ्गोर्व्वास्यास्ते सागरं ययुः॥
वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता।
अद्यापि तिष्ठत्यपगा हरलोतकसम्भवा॥
भित्त्वा वेलां ततः पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम्।
चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्व्वसागरगामिनीम्॥
नानायानविमानेन न द्रौण्या स्यन्दनेन च।
तर्त्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा॥
दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महताधुना।
सदा चोर्द्धगतैर्वाय्वैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान्॥
तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाद्धर।
यमद्वारं समाश्रित्य योजनद्वयविस्तृता।
निर्यं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम्॥"

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः॥ *॥

आसन्नमृत्युकाले वैतरणीगवोदानं यथा,—

"आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत्।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं च गाम्।
शक्तोऽन्योऽवक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्नृतस्य च॥"

पूर्व्ववद्वेमद्रह्मादिना। अत्र नृतस्य चेति अवशादेकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ वैतरणीगोदानानन्तरं प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

"यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी।
तां तर्त्तुं ददाम्येनां त्वां वैतरणीं च गाम्॥"

इति तत्प्रयोगः॥ अन्यत् सुगमं शब्दे द्रष्टव्यम्॥

पितृकन्या। यथा,—

"अयस्त्वानश्च यस्त्वानः पितरो ब्रह्मजः स्मृताः।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो दिशा तेषां व्यवस्थितिः।
तेभ्यः स्वधा सुतां चक्रे मेनां वैतरणीं तथा॥"

इति कौर्म्मे १३ अध्यायः॥ *॥

(कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ११४। ४।

"एते कलिङ्गाः कौन्तेय! यत्र वैतरणी नदी।
यत्रायजत धर्म्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै॥")

वैतसः, पुं, (वेतस एव। स्वार्थे अण्।) अम्लवेतसः। इति जटाधरः॥ (पुंस्त्रीजननम्। शिश्नदलम्। इति निघण्टुः। ३। २६। यथा, ऋग्वेदे। १०। ६५। ४।

"दिवा नक्तं श्रथिता वैतसेन।"

"वेतसेन शेपो वैतस इति पुंस्त्रीजननस्येति निरुक्तम्। ३। २१। पुंस्त्रीजननेन श्रथिता ताडिता भवति।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ *॥ वेतसस्यायमिति। तस्येदमिति अण्। वेतससम्बन्धिनि, त्रि। यथा, रघुः। ४। ३५।

"आत्मा संरक्षितः सुखैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम्॥")

वैतानिकः, पुं, (वितानि भवः। वितान+ठक्।) श्रौतहोमः। यथा,—

"मरणादेव कर्म्मेदं संयोगो यस्य नाग्निना।
दाहादूर्द्धमशौचं स्यादृषस्य वैतानिको विधिः॥"

इति शुद्धितत्त्वम्॥

वितानसम्बन्धीये, त्रि। वितानशब्दात् ष्ठिकप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यज्ञादिकार्य्यकारी। यथा च भागवते। १०। ४०। ५।

"त्रय्या च विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका द्विजाः।
यजन्ति विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया॥")

वैतालिकः, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति। विताल+ठक्।) बोधकरः। इत्यमरः॥ दे निशान्ते बोधकारके। विविधो मङ्गलगीतिवाद्यादिस्तालशब्दः तेन व्यवहरन्ति वैतालिकाः ठचि कादिति ष्ठिकः। निशान्तं निर्वेदयन्तो ये नृपं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोधकराः ठकुर इति टः। इति भरतः॥ (यथा, शिशुपालवधे। ५। ६०।

"वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थसूक्तैर्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः॥")

खेट्टिताले। यथा,—

"वैतालिकः पुमान् खेट्टिताले बोधकरे त्रिषु॥"

इति मेदिनी॥

हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—

"वैतालिकः खड्गताले मङ्गलपाठकेऽपि च॥"

वैतालसम्बन्धिनि, त्रि।

वैत्रकः, त्रि, वेत्रसम्बन्धी। वेत्रशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।

वैत्रकेयः, त्रि, वेत्रसम्बन्धीयः। वेत्रशब्दात् ढ्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्।

वैदः, त्रि, पण्डितसम्बन्धी। विद्वच्छब्दात् ष्ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्।

वैदग्धं, क्ली, (विदग्धस्य भावः। अण्।) विदग्धत्वम्। यथा। वैदग्धमपि वैदग्धी। इति भरतद्विरूपकोषः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। १।

"वाग्वैदग्धप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्॥")

वैदग्धी, स्त्री, (विदग्धस्येयमिति। विदग्ध+अण्। स्त्रियां ङीप्।) भङ्गिः। यथा,—

"कृत्रिमं मिथ्या वैदग्धी भङ्गिस्त्वभिमीलिका॥"

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, कथासरित्सागरे। २०। १०६।

"वाचा वैरूप्यनिर्म्माणवैदग्धीं दृष्टितामिव॥")

वैदग्ध्यं, क्ली, (विदग्ध+ष्ण्य्।) विदग्धस्य भावः। विदग्धशब्दात् ष्ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १। १२।

"वैदग्ध्यख्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यमः॥")

वैदर्भं, क्ली, वाक्यवक्रत्वम्। इति मेदिनी॥ विदर्भसम्बन्धिनि, त्रि॥

वैदर्भः, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति। विदर्भ+अण्।) विदर्भदेशीयराजः। (यथा, रघुः। ५। ६२।

"मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमनं यदेशम्॥")

दमयन्तीपिता भीमसेनः। रुक्मिणीपिता भीष्मकश्च। वाक्यवक्रिमा। इति धरणिः॥

वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभेदः। यथा, रीतिमाह।

"पदसंघटना रीतिरङ्गसंस्था विशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनां———॥"

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम्।

"———सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा।
वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा॥"

सा रीतिः। तत्र।

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैः रचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥"

यथा। अनङ्गमङ्गलभुव इत्यादि। रुद्रटस्त्वाह।

"असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी।
वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया॥"

अत्र दशगुणास्तत्समतोक्ताः श्लेषादयः।

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी———॥"

यथा। चक्रमुत्रेत्यादि। पुरुषोत्तमस्त्वाह।

"बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा क्षोभवाक्या च॥"

"———वर्णैः श्लेषैः पुनर्द्वयोः।
समस्तपञ्चपदी बन्धः पाञ्चालिका मता॥"

द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः। यथा,—

"मधुरया मधुबोधितमाधवी-
मधुसन्दिधसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया सुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता निभृताचरसुज्जगे॥" *॥

भोजस्त्वाह।

"समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्विताम्।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः॥"

"लाटी तु रीतिर्वैदर्भी पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता॥"

यथा,—

"अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनां-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम्।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रीड़ताम्रस्रमांसि॥"

क्वचिदाह।

"मृदुपदसमासभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा।
उचितविशेषवपूरितवस्तुन्यासा भवेल्लाटी॥"

अन्ये त्वाहुः।

"गौड़ी डम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी ललिता क्रमात्।
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः॥"

क्वचित्तु वक्रोचित्यादन्यथा वचनादयः। वक्रादौचित्यादिशब्दाभ्यप्रवन्धौ वचनादौचित्यादिशब्दादृत्तिवर्णौ। तत्र वक्रौचित्यादयथा। मन्थायस्तार्थवाम इत्यादि। अत्र वाक्यस्य